

४४ शंयुर्बार्हस्पत्यः। इन्द्रः। त्रिष्टुप्, १-६ अनुष्टुप्, ७-९ (८ वा) विराट्।

यो रयिवो रयितमो यो द्युमैर्युम्रवत्तमः।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ ६.०४४.०१

यः। रयिवः- धनवान्। रयितमः- अतिशयेन धनवान्। द्युमैः- दीप्तिभिः। द्युम्रवत्तमः- अतिशयेन दीप्तिमान्। सः। सोमः- रसः। ते- त्वदर्थम्। सुतः- निष्पादितः। स्वधापते- अन्नपते। ते- तव। मदः- हर्षस्तृप्तिर्वा। अस्ति- भवति ॥१॥

यः शग्मस्तुविशग्म ते रायो दामा मतीनाम्।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ ६.०४४.०२

तुविशुग्म- प्रभूतानन्द। यः। ते- तव। शग्मः- आनन्दभूतः सोमः। रायः- सम्पदः। मतीनाम्। दामा- दाता। सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥२॥

येन वृद्धो न शवसा तुरो न स्वाभिरूतिभिः।

सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ ६.०४४.०३

येन। शवसा- बलेन। वृद्धः- प्रवृद्धः। न- च। स्वाभिः- आत्मीयाभिः। ऊतिभिः- रक्षाशक्तिभिः। तुरः- वृत्रहिसकः। न- च भवति। सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥३॥

त्यमु वो अप्रहणं गृणीषे शवसस्पतिम्।

इन्द्र विश्वासाहं नरं मंहिष्ठं विश्वचर्षणिम् ॥ ६.०४४.०४

त्यम्- तम्। वः- युष्मदर्थम्। अप्रहणम्- अप्रहन्तारम्। अहिंसन्तम्। शवसस्पतिम्- बलाधिदैवतम्। विश्वचर्षणिम्- सर्वभूतहितम्। विश्वासाहम्- सर्वशत्रुभिभावुकम्। नरम्- नेतारम्। मंहिष्ठम्- अतिशयेन स्तुत्यम्। इन्द्रम्। गृणीषे- स्तौमि ॥४॥

यं वर्धयन्तीद्भिः पतिं तुरस्य राधसः।

तमिन्वस्य रोदसी देवी शुष्मं सपर्यतः ॥ ६.०४४.०५

यम् । तुरस्य- त्वरमाणायाः । राधसः- संसिद्धेः । पतिम्- पालकम् । गिरः- वाचः । वर्धयन्ति ।
अस्य- तस्य । तम्- तत् । शुष्मम्- बलम् । देवी- देव्यौ । रोदसी- द्यावापृथिव्यौ । सपर्यतः-
परिचरतः ॥५॥

तद्व उक्थस्य बर्हणेन्द्रायोपस्तृणीषणि ।

विपो न यस्योतयो वि यद्रोहन्ति सक्षितः ॥ ६.०४४.०६

वः- युष्माकम् । उक्थस्य- मन्त्रस्य । तत् । बर्हणा- बृहत् । इन्द्राय । उपस्तृणीषणि-
उपस्तरणीयम् । यस्य । ऊतयः- रक्षाशक्तयः । विपः- मेधाविनः । न- इव । सन्ति । सक्षितः-
समाननिवासाः । वि रोहन्ति- इन्द्रमारोहन्ति ॥६॥

अविदक्षं मित्रो नवीयान्पपानो देवेभ्यो वस्यो अचैत् ।

ससवान्स्तौलाभिर्धैतरीभिरुष्या पायुरभवत्सखिभ्यः ॥ ६.०४४.०७

मित्रः- सखा । नवीयान्- अभिनवः । दक्षम्- शक्तिम् । अविदत्- ज्ञातवान् । पपानः-
अनुभूतियुक्तः । देवेभ्यः । वस्यः- श्रेष्ठं धनम् । अचैत्- चिनोति । ससवान्- अन्नवान् । स्तौलाभिः-
स्थूलाभिः । धतरीभिः- कम्पकाभिः प्राणवडवाभिः । उरुष्या- रक्षेच्छया । सखिभ्यः- स्वमित्रेभ्यः ।
पायुः- पालकः । अभवत्- बभूव ॥७॥

ऋतस्य पथि वेधा अपायि श्रिये मनांसि देवासौ अक्रन् ।

दधानो नाम महो वचोभिर्वपुर्दृशये वेन्यो व्यावः ॥ ६.०४४.०८

तस्य- सत्यस्य । पथि- मार्गे । वेधाः- मेधावी सोमो रसः । अपायि- अनुभूतः । श्रिये- श्रेयसे ।
मनांसि- मननानि । देवासः- देवाः । अक्रन्- अकुर्वन् । महः- महत् । नाम । दधानः- धारयन् ।
वेन्यः- कान्तः । वचोभिः- तन्नामजपैः । दृशये- दर्शनाय । वपुः- आत्मीयं देहम् । व्यावः-
विवृणोतु प्रकाशयतु ॥८॥

द्युमत्तमं दक्षं धेह्यस्मे सेधा जनानां पूर्वीररातीः ।

वर्षीयो वयः कृणुहि शचीभिर्धनस्य सातावस्माँ अविड्ढि ॥ ६.०४४.०९

द्युमत्तमम्- अतिशयेन दीप्तम् । दक्षम्- सामर्थ्यम् । अस्मे- अस्मभ्यम् । धेहि- धारय यच्छ ।
जनानाम् । पूर्वीः- प्राचीनान् । अरातीः- रिपून् । सेध- निषेध निवारय । शचीभिः- स्वशक्तिभिः ।
वर्षीयः- वर्षकम् । वयः- अन्नम् । कृणुहि- कुरु । धनस्य- सम्पदः । सातौ- लाभे । अस्मान्- नः ।
अविड्ढि- गमय ॥९॥

इन्द्र तुभ्यमिन्मघवन्नभूम वयं दात्रे हरिवो मा वि वेनः ।

नकिरापिर्दृशे मर्त्यत्रा किमङ्ग रध्रचोदनं त्वाहुः ॥ ६.०४४.१०

इन्द्र । मघवन्- धनवन् । हरिवः- प्राणतुरगसम्पन्न । तुभ्यम्- ते । वयम् । दात्रे- दानशीलाय ।
अभूम । वि वेनः- अस्मान् प्रति विगतकामः । मा भव । मर्त्यत्रा- मर्त्येषु । नकिः- न कोपि ।
आपिः- बन्धुः । दृशे । किम्- किं बहुना । त्वा- त्वाम् । रध्रचोदनम्- संसिद्धिचोदकम् । आहुः-
वदन्ति ॥१०॥

मा जस्वने वृषभ नो ररीथा मा ते रेवतः सख्ये रिषाम ।

पूर्वीष्ट इन्द्र निषिधो जनेषु जह्यसुष्वीन्प्र वृहापृणतः ॥ ६.०४४.११

वृषभ- वर्षक । जस्वने- उपक्षपयित्रे । नः- अस्मान् । मा । ररीथाः- दाः । रेवतः-
दानयोग्यधनवतः । ते- तव । सख्ये- मैत्र्याम् । मा । रिषाम- हिंसिता भवेम । इन्द्र । ते- तव ।
पूर्वीः- प्राचीनाः । निषिधः- निषेधा निवारणानीति सायणः । जनेषु । जहि- नाशय ।
असुष्वीनपृणतः- अदातृन् । जहि ॥११॥

उद्भ्राणीव स्तनयन्निर्तीन्द्रो राधांस्यश्व्यानि गव्या ।

त्वमसि प्रदिवः कारुधाया मा त्वादामान् आ दभन्मघोनः ॥ ६.०४४.१२

इन्द्रः । अभ्राणीव उत्- मेघानुद्गमयन्निव । स्तनयन्- गर्जयन् । इयर्ति- गच्छति । अश्व्यानि-
प्राणतुरगान् । गव्या- चिद्रश्मिभूतधेनूः । राधांसि- संसद्धीः प्रति । त्वम् । प्रदिवः- प्रकर्षप्रकाशः ।

कारुधायाः- कर्मवीरधारकः । त्वा- त्वाम् । अदामानः- अदातारो लोभिनः । मघोनः- धनवन्तः ।
मा । आ दभन्- हिंसिषुः ॥१२॥

अध्वर्यो वीर प्र महे सुतानामिन्द्राय भर स ह्यस्य राजा ।

यः पूर्व्याभिरुत नूतनाभिर्गीर्भिर्वावृधे गृणतामृषीणाम् ॥ ६.०४४.१३

अध्वर्यो- ध्वररहितकर्मपर । वीर । महे- महात्मने । इन्द्राय । प्र भर- रसमाहर । सः- असौ । हि-
खलु । अस्य- एतस्य रसस्य । राजा- ईशः । यः पूर्व्याभिः- पुराणीभिः । उत- अपि च । नूतनाभिः-
अभिनवाभिः । गृणताम्- स्तुवताम् । ऋषीणाम्- सूक्ष्मदर्शिनाम् । गीर्भिः- वाग्भिः । ववृधे ॥१३॥

अस्य मदे पुरु वर्षासि विद्वानिन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघान ।

तमु प्र हौषि मधुमन्तमस्मै सोमं वीराय शिप्रिणे पिबध्यै ॥ ६.०४४.१४

अस्य- एतस्य रसस्य । मदे- हर्षे । पुरु- बहूनि । वर्षासि- रूपाणि । वृत्राणि- आवरणानि ।
विद्वान्- ज्ञानी । इन्द्रः । अप्रति- अप्रतिगतः । जघान- हिंसितवान् । तम् । मधुमन्तम्- मधुरम् ।
सोमम्- रसम् । शिप्रिणे- शोभननासिकोपलक्षितप्राणाय । वीराय । अस्मै- एतस्मै । पिबध्यै-
अनुभवितुम् । प्र- प्रकर्षेण । हौषि- समर्पय ॥१४॥

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रं वज्रेण मन्दसानः ।

गन्ता यज्ञं परावतश्चिदच्छा वसुधीनामविता कारुधायाः ॥ ६.०४४.१५

इन्द्रः । सुतम्- निष्पन्नस्य रसस्य । पाता । अस्तु- भवतु । मन्दसानः- हर्षितः । वज्रेण । वृत्रम्-
आवरणस्य । हन्ता- नाशकः । परावतश्चित्- श्रेष्ठात् स्वस्थानात् । यज्ञम्- दानं देवपूजां
सङ्गतिकरणम् । अच्छा- अभिलक्ष्य । गन्ता । वसुः- शरण्यः । धीनाम् । अविता- रक्षिता ।
कारुधायाः- उपासकधारकश्च भवतु ॥१५॥

इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिन्द्रस्य प्रियममृतमपायि ।

मत्सद्यथा सौमनसाय देवं व्यश्मद्वेषो युयवद्वहः ॥ ६.०४४.१६

इदं त्यत्- तदेतत् । पात्रम्- पातव्यम् । इन्द्रपानम् । इन्द्रस्य । प्रियम् । अमृतम् । अपायि-
अनुभवतु । स रसः । देवम्- इन्द्रम् । सौमनसाय । मत्सत्- मादयेत् । अस्मत्- अस्मत्तः । द्वेषः-
द्वेषभावनम् । अंहम्- अघम् । वि युयवत्- वियोजयतु ॥१६॥

ए॒ना म॑न्दा॒नो ज॒हि शू॒र श॒त्रूञ्जामि॑मजा॒मिं म॒घव॑न्नमि॒त्रान् ।

अ॒भिषे॑णाँ अ॒भ्या॒श॒देदि॑शाना॒न्यरा॑च इन्द्र॒ प्र मृ॑णा ज॒ही च॑ ॥ ६.०४४.१७

एना- अनेन । मन्दानः- हृष्टः । जामिम्- बन्धुम् । अजामिम्- अबन्धुम् । मघवन्- इन्द्र ।
अमित्रान्- शत्रून् । जहि । अभिषेणान्- अभिगतान् । अभ्यादिदेशानान्- आयुधानि आदिशतः ।
विसृजतः । इन्द्र । पराचः- पराङ्मुखा यथा भवन्ति तथा । प्र- प्रकर्षेण । मृण- बाधस्व । जहि-
नाशय । च ॥१७॥

आ॒सु ष्मा॑ णो म॒घव॑न्निन्द्र॒ पृ॒त्स्व॑स्मभ्यं॒ महि॑ वरि॒वः सु॒गं कः॑ ।

अ॒पां तो॑कस्य॒ तन॑यस्य॒ जेष॑ इन्द्र॒ सू॒रीन्कृ॑णुहि स्मा॒ नो अ॒र्धम् ॥ ६.०४४.१८

मघवन्- सम्पद्वन् । इन्द्र । आसु- एतेषु । पृत्सु- युद्धेषु । अस्मभ्यम्- नः । महि- महत् । वरिवः-
श्रेष्ठम् । सुगम्- सुखम् । कः- कुरु । अपाम्- जीवोदकानाम् । तोकस्य तनयस्य- सन्ततीनाम् ।
जेषे- लाभे । इन्द्र । नः- अस्मान् । सूरीन्- विदुषः । अर्ध- समृद्धान् भवदंशान् वा । कृणुहि-
कुरु ॥१८॥

आ त्वा॒ हर॑यो वृ॒षणो॑ यु॒जा॒ना वृ॒षर॑थासो वृ॒षर॑श्मयोऽत्याः ।

अ॒स्म॒त्राञ्चो॑ वृ॒षणो॑ वज्र॒बाहो॑ वृ॒ष्णे म॑दाय॒ सुयु॑जो॒ वह॑न्तु ॥ ६.०४४.१९

हरयः- आकर्षणशक्तिभूताः । वृषणः- वर्षकाः । युजानाः- योगयुक्ताः । वृषरथासः- वर्षकरहणाः ।
वृषरश्मयः- वर्षकरज्जवः । सुयुजः- सुष्ठु नियोजिताः । अत्याः- प्राणाश्वाः । अस्मत्राः-
अस्मदभिमुखाः । वज्रबाहो- वज्रपाणे । वृष्णे- वर्षकाय । मदाय- हर्षाय । त्वा- त्वाम् । आ
वहन्तु ॥१९॥

आ ते वृषन्वृषणो द्रोणमस्थुर्घृतप्रुषो नोर्मयो मदन्तः।

इन्द्र प्र तुभ्यं वृषभिः सुतानां वृष्णे भरन्ति वृषभाय सोमम् ॥ ६.०४४.२०

वृषन्- वर्षकः। वृषणः- वर्षका यजमानाः। ते- अमी। घृतप्रुषः- उदकसिञ्चकाः। नोर्मयः- समुद्रतरङ्गा इव। मदन्तः- हृष्टाः। द्रोणम्- त्वद्रथम्। आ अस्थुः- आतिष्ठन्त। इन्द्र। तुभ्यम्- ते। सुतानाम्- निष्पन्नानां रसानाम्। वृषभिः- वर्षकैः। वृष्णे- वर्षकाय। वृषभाय- पुरुषोत्तमायेन्द्राय। सोमम्- रसम्। भरन्ति- धारयन्ति ॥२०॥

वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम्।

वृष्णे त इन्दुर्वृषभ पीपाय स्वादू रसौ मधुपेयो वराय ॥ ६.०४४.२१

दिवः- द्युलोकस्य। वृषा- वर्षकः। असि- भवसि। पृथिव्याः- भूम्याः। वृषभः- वर्षकः। सिन्धूनाम्- नदीनाम्। वृषा- वर्षकः। स्तियानाम्- सङ्गभूतानां प्राणिनाम्। वृषभः- वर्षकः। वृष्णे- वर्षकाय। ते- तुभ्यम्। वृषभ- वर्षकः। इन्दुः- क्लेदनशीलो रसः। स्वादुः। मधुपेयः- मधुरः। रसः। वराय- श्रेष्ठाय। पीपाय- प्यायते वर्धते ॥२१॥

अयं देवः सहसा जायमान इन्द्रेण युजा पणिमस्तभायत्।

अयं स्वस्य पितुरायुधानीन्दुरमुष्णादशिवस्य मायाः ॥ ६.०४४.२२

अयम्- एषः। देवः- लीलाशीलः सोमो रसः। सहसा- शक्त्या। जायमानः- उत्पन्नः। इन्द्रेण- ईशनाधिदैवतेन। युजा- सङ्गतः। पणिम्- लोभभावनप्रतीकरक्षः। अस्तभायत्- बबाधे। अयम्। स्वस्य। पितुः- बन्धने गोपयितुः। अशिवस्य- अमङ्गलस्य। आयुधानि- प्रहरणानि। मायाः- शक्तीः। अमुष्णात्- हृतवान् ॥२२॥

अयमकृणोदुषसः सुपत्नीरयं सूर्ये अदधाज्योतिरन्तः।

अयं त्रिधातुं दिवि रौचनेषु त्रितेषु विन्ददमृतं निगूहम् ॥ ६.०४४.२३

अयम्- एषः। उषसः- प्रभातीर्विद्याः। सुपत्नीः- शोभनरक्षणीः। अकृणोत्- अकरोत्। अयम्।
सूर्ये- सवितरि आत्मनि। अन्तः। ज्योतिः- प्रकाशम्। अदधात्- स्थापितवान्। आत्मप्रकाशं
प्रकटितवानिति भावः। अयम्। निगूळ्हम्- निहितम्। अमृतम्। त्रिधातु- त्रिप्रकारम्। दिवि-
चिदाकाशे। त्रितेषु रोचनेषु- भूर्भुवःसुवराख्यान्नप्राणमनःसु च। विन्दत्- ज्ञातवान् लेभे वा ॥२३॥

अयं द्यावापृथिवी विष्कभायदयं रथमयुनक्सत्तरश्मिम्।

अयं गोषु शच्या पक्वमन्तः सोमो दाधार दशयन्त्रमुत्सम् ॥ ६.०४४.२४

अयम्- एषः। द्यावापृथिवी- द्यावापृथिव्यौ। विष्कभायत्- विविधमस्थापयत्। अयम्।
सत्तरश्मिम्- सत्तरश्मिभिः। रथम्। अयुनक्- योजितवान्। अयम्। गोषु- धेनुषु रश्मिषु। शच्या-
प्रज्ञया। अन्तः। पक्वम्। अकरोत्। एतस्मा इन्द्राय। सोमः- रसाधिदेवता। दशयन्त्रम्-
बहुयन्त्रितम्। उत्सम्- प्रवाहम्। दाधार- आधारयत्। चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च वाक् प्राणापानौ देह इदं
शरीरम्। द्वौ प्रत्यञ्चावनुलोमौ विसर्गावितं तं मन्ये दशयन्त्रमुत्समिति खैलकव्याख्यानं
सायणोद्धृतम् ॥२४॥